

ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Αρχαιολάτρες και αρχαιόσυλοι στην Ελλάδα του 18ου αιώνα

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΗΤΣΗ

Αυτή είναι λοιπόν η Ξακουστή Αθήνα; Πόσο μελαγχολική θα ήταν η σκέψη αν φανταστούμε, αυτό που σίγουρα θα συμβεί, ότι σε κάποια χρόνια από τώρα, το Λονδίνο, η Καρχηδόνα, η Μέμφις, η Αθήνα του σύγχρονου κόσμου, θα καταντήσει έτσι, και ο περιηγητής θα έρθει, ίσως από την Αμερική, για να δει τα ερείπια.

LORD CHARLEMONT, *The Travels in Greece and Turkey* 1749

Το ταξίδι στην Ελλάδα ήταν ένα πολυσήμαντο μάθημα για τους Βρετανούς του 18ου αιώνα. Η αναζήτηση του παρελθόντος τους οδήγησε στη βαθύτερη γνώση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού αλλά και στην εδραίωση της δικής τους βρετανικής πολιτισμικής ταυτότητας. Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, της χρυσής εποχής του περιηγητισμού, ο μεγάλος γύρος (Grand Tour) που περιελάμβανε τη Γαλλία, Ελβετία και Ιταλία, ακόμα και τις Κάτω Χώρες και τη Γερμανία, δημοφιλής ήδη από τον 17ο αιώνα για τους γόνους της βρετανικής αριστοκρατίας, εξελίχθηκε σε απαραίτητο εκπαιδευτικό ταξίδι. Καθώς όμως οι νεαροί αυτοί περιηγητές δεν προχωρούσαν συνήθως πέρα από τη Νάπολη, η Ελλάδα παρέμενε απροσπέλαστη, ένα δύσκολο και μακρινό ταξίδι σε μιαν άγνωστη χώρα. Η Ελλάδα, στο μεταίχμιο Ανατολής και Δύσης, προσέλκυε μόνο εκείνους τους ταξιδιώτες που επιθυμούσαν η εμπειρία του ίδιου του τόπου να συμπληρώσει τη φιλολογική προσέγγιση της αρχαιότητας.

Από την άλλη πλευρά, για τη διάνοηση του 18ου αιώνα η ιδέα της Ελλάδας έγινε πόλος έλξης και πηγή έμπνευσης. Η Ελλάδα αντιπροσώπευε την κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού, ενσαρκώνοντας έναν ιδανικό τόπο, ένα ονειρικό τοπίο κλασικής ομορφιάς και μεγαλείου. Οι βρετανοί περιηγητές στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα του 18ου αιώνα οδηγήθηκαν από τα κείμενα της αρχαίας γραμματείας στην αναζήτηση κάθε ίχνους και στον εντοπισμό κάθε αποτυπώματος της αρχαιότητας πάνω στην απτή πραγματικότητα. Τα κείμενά τους, περιηγητικές πραγματείες, ημερολόγια, και επιστολές (άλλα τυπωμένα σε εικονογραφημένα folios, άλλα χειρόγραφα, και πολλά ακόμη ανεξερεύνητα), υποδηλώνουν ότι το κυνήγι του αρχαίου πολιτισμού μετατρέπεται σε περιηγητική εμμονή, και ορίζουν την αρχαιολατρία τους σε σχέση με την επέκταση της αυτοκρατορίας και την αποικιοκρατία: η αναζήτηση της αρχαιότητας (αλλά και η αρχαιοθηρία, η σύλληψη των αρχαιοτήτων) είναι ταυτόχρονα πολιτισμική εξερεύνηση και οικειοποίηση που σχετίζεται με την πολιτική εξάπλωση της Βρετανίας προς την Ανατολή.¹

Ο πρώτος περιηγητής «που έγραψε στίχους για τους σύγχρονους Έλληνες» και τόνισε «την αντιπαράθεση μεταξύ αρχαίων και συγχρόνων Ελλήνων» σύμφωνα με τον Terence Spencer (147), ήταν μια γυναίκα, η συγγραφέας λαΐδη Mary Wortley Montagu, η οποία όμως τελικά δεν κατάφερε να επισκεφτεί τα φημισμένα μνημεία της αρχαιότητας.

Είμαι τόσο θυμωμένη με τον εαυτό μου που θα περάσω τα νησιά με αυτήν τη σκέψη, ότι είναι αδύνατο να φανταστώ πόσο ευχάριστο θα ήταν αυτό το ταξίδι δύο ή τρεις χιλιάδες χρόνια πριν, όταν, μετά από ένα τσάι με τη Σαπφώ, θα μπορούσα να είχα επισκεφτεί, μέσα στο ίδιο απόγευμα, το ναό του Ομήρου στη Χίο, και να είχα περάσει αυτό το ταξίδι σχεδιάζοντας μεγαλειώδη μνημεία, σκιαγραφώντας θαυμαστά αγάλματα, και συζητώντας με τους πιο ευγενείς και εύθυμους ανθρώπους. Αλίμονο! Η τέχνη έχει πια χαθεί από εδώ, απομένουν μόνο τα θαύματα της φύσης.²

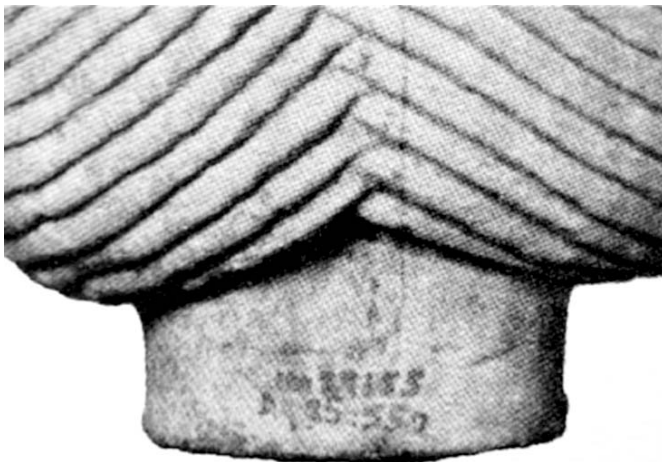
(The Turkish Embassy Letters, L)

Η Ευτέρπη Μήτση διδάσκει στο Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Την περίοδο αυτή ετοιμάζει μια ανθολογία με κείμενα βρετανίδων περιηγητριών στην Ελλάδα (εκδόσεις Εστία).

Στην επιστολή της Montagu με ημερομηνία 31 Ιουλίου 1718, η θέα των νησιών του Αιγαίου προκαλεί συγχρόνως επιθυμία και θλίψη. Οι ελληνικές ακτές που αντικρίζει από μακριά, από το πλοίο που την πηγαινεί από την Κωνσταντινούπολη στην Τύνιδα, θα παραμείνουν για πάντα μυθικές και απρόσιτες. Μετά από τις οξυδερκείς παρατηρήσεις της για την Τουρκία και τις γυναίκες της σε προηγούμενες επιστολές, οι οποίες αποτελούν για ορισμένους κριτικούς υπονό-

Η επιστολή του Pope στη Montagu υπογραμμίζει μέσα από την αντιπαράθεση φωτός και σκότους, ήλιου και σκιάς, ότι η φίλη του βρίσκεται στη μοναδική και προνομιακή θέση να διαβάσει τον Όμηρο, δηλαδή τη δική του μετάφραση του Ομήρου, κάτω από το φως (κυριολεκτικά αλλά και μεταφορικά) της Ελλάδας:

... θα μπορούσατε να με διαφωτίσετε πολύ σχετικά με πολλά αποσπάσματα από τον Όμηρο αφού έχετε κι

μηση του Οριενταλισμού ενώ για άλλους το πιο αντιπροσωπευτικό του παράδειγμα,³ η Montagu διστάζει να διαταράξει το ιδανικό και φανταστικό τοπίο της κλασικής αρχαιότητας με την εισβολή της άμεσης εμπειρίας της πραγματικότητας. Η επιθυμία της να διαβάσει τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στις «αυθεντικές» τους τοποθεσίες δεν εκπληρώθηκε ποτέ. Ένα χρόνο νωρίτερα στην Αδριανούπολη, κοντά στον Έβρο, η Montagu ξανάζησε το μύθο του Ορφέα, ανακαλύπτοντας τα ίχνη του παρελθόντος στο παρόν: στις γυναίκες καθισμένες στον αργαλειό τους, στα έθιμα, στις ενδυμασίες και στους χορούς των Ελλήνων. Όπως έγραψε στον τότε φίλο της Alexander Pope, ο οποίος είχε μόλις ολοκληρώσει τη μετάφραση της *Ιλιάδας* και δούλευε την *Οδύσσεια*, τα αρχαία κείμενα ξαναζωντανεύουν στο βουκολικό τοπίο της Θράκης:

Διάβασα πάλι εδώ τον Όμηρό σας με άπειρη ευχαρίστηση, και κατανόησα για πρώτη φορά κάποια αποσπάσματα των οποίων την ομορφιά δεν είχα καταλάβει προηγουμένως. Πολλά από τα έθιμα, και πολλές από τις ενδυμασίες που συνηθίζονταν εκείνη την εποχή, διατηρούνται ακόμη και σήμερα, και δεν εκπλήσσομαι που ανακαλύπτω εδώ τόσα απομεινάρια εκείνης της μακρινής εποχής, όσα σε καμία άλλη χώρα.

(1 Απριλίου 1717, XXXI)

εσείς φωτιστεί από τον ίδιο ήλιο που ενέπνευσε τον πατέρα της ποίησης. Αυτήν τη στιγμή λάμπετε μέσα στο ίδιο κλίμα που τον εμπύχωσε, μπορείτε να δείτε τις εικόνες από την ποίησή του να ζωντανεύουν γύρω σας, στις ίδιες τοποθεσίες της ιστορίας και της δράσης του έργου του. Μπορείτε να ακουμπήσετε το αθάνατο έργο του στη σπασμένη κολόνα ενός ηρωικού τάφου, και να διαβάσετε για την άλωση της Τροίας στη σκιά ενός τρωικού μνημείου. Αλλά αν για να επισκεφτείτε τους τάφους τόσο πολλών ηρώων, δεν έχετε το κουράγιο να διασχίσετε τη θάλασσα όπου κάποτε χάθηκε ένας εραστής, μπορείτε τουλάχιστον, με την άνεσή σας, από το παράθυρό σας, να αντικρίσετε τις πεδιάδες της Ασίας, τόσο αγνά και απόμακρα, όσο και τον Όμηρο από τη μετάφρασή μου.

(Works, ed. Elwin and Courthope, ix 397)

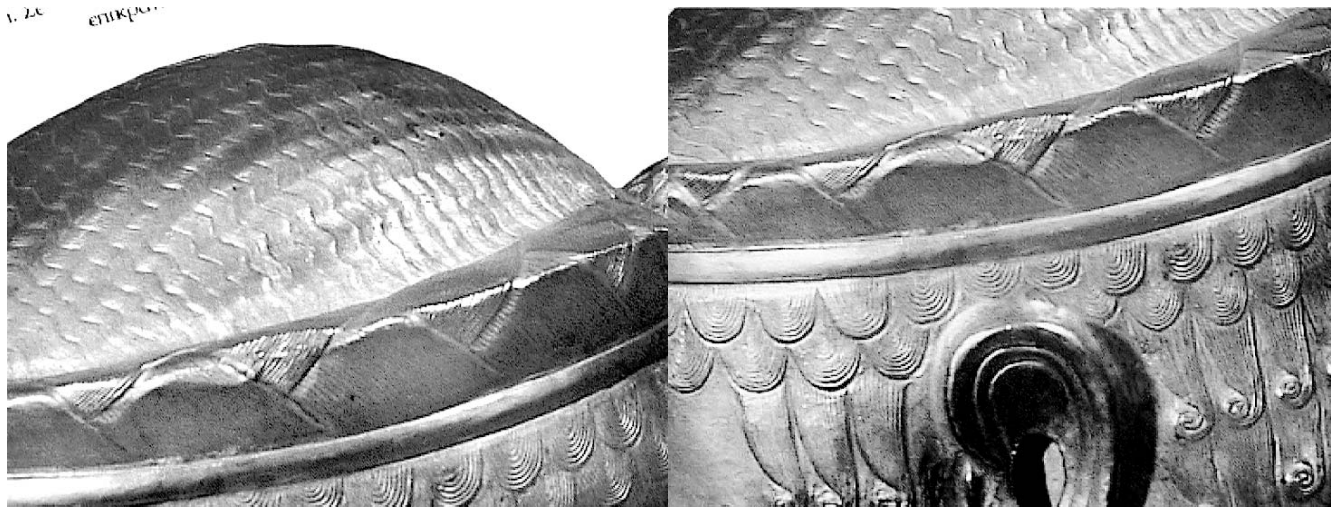
Η αναλογία μεταξύ του Ελλησπόντου που χωρίζει την περιηγήτρια από τις «πεδιάδες της Ασίας» και της απόστασης που χωρίζει το πρωτότυπο από τη μετάφραση δεν δηλώνει τόσο την ανασφάλεια του μεταφραστή όσο την αναγνώριση της ταύτισης κειμένου και τόπου, της σημασίας της ανάγνωσης του Ομήρου «στη σκιά ενός τρωικού μνημείου». Σε μια άλλη επιστολή προς τη Montagu, ο Pope συμπληρώνει με την ίδια κολακευτική σεμνότητα ότι «ποτέ δεν θα ανα-

πληρώσω την απώλεια εις βάρος του Ομήρου επειδή δεν το μετέφρασα στην Ασία. Θα επιστρέψετε γεμάτη επικρίσεις εναντίον [μου]» (ix, 382).

Αλλά η Θράκη (απ' όπου η Montagu έστειλε την επιστολή της στον Pope) απείχε πολύ από τη «φημισμένη Πελοπόννησο» – όπως την αποκάλεσε η ίδια. Η Montagu αποφάσισε να μην ταξιδέψει εκεί διότι «αντί για ημίθεους και ήρωες πληροφορήθηκα ότι τώρα κυριαρχείται από ληστές, και

λαός» (*Travels in Greece* 121) ή χειρότερα ακόμα, από τον Charles Perry ως «δόλιοι, απατεώνες και προδότες» (514).

Ακολουθώντας την παράδοση της Montagu, και ακόμη των Spon και Wheeler που είχαν επισκεφτεί την Ελλάδα στα τέλη του 17ου αιώνα,⁵ οι Βρετανοί που άρχισαν σιγά-σιγά να καταφθάνουν στη χώρα μέχρι τα τέλη του αιώνα, ήταν πράγματι «φιλολογικοί» ταξιδιώτες, που επιζητούσαν να ξαναδιαβάσουν τα αρχαία κείμενα στη σκιά των μνημείων. Ήταν επί-

ότι θα διέτρεχα μεγάλο κίνδυνο να πέσω στα χέρια τους αν ξεκινούσα ένα τέτοιο ταξίδι σε μια έρημη χώρα» (31 Ιουλίου 1718, L). Η αμφιταλάντευσή της σχετικά με το ελληνικό ταξίδι αντικατοπτρίζει τη διφορούμενη θέση της Ελλάδας μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αλλά και μεταξύ του ιδανικού και ιδεατού της παρελθόντος και της σύγχρονης της παρακμής. Στις επιστολές της, η Montagu είτε περιγράφει τον ξένο τόπο μετέωρο στο μακρινό του παρελθόν, ένα λείψανο της ιστορίας της Δύσης, αναιρώντας έτσι τη συγχρονικότητα των πολιτισμών,⁴ είτε σβήνει το παρόν του με απαξίωση ως «άλλο» και εκφυλισμένο. Σε αυτό συμφωνεί με τους περισσότερους σύγχρονούς της, οι οποίοι υποστήριζαν ότι οι Νεοέλληνες μετά από την καταπίεση και δυστυχία αιώνων είχαν χάσει «το γηγενές πνεύμα, την ιδιοφυΐα τους» (Charlмонт 120) και είχαν διατηρήσει μόνο λίγα χαρακτηριστικά από τους «ένδοξους προγόνους τους». Η σχέση τους με τους αρχαίους Έλληνες έγινε έτσι αντικείμενο έρευνας για τους αρχαιογνώστες περιηγητές που σύμφωνα με το Richard Chandler «μπορούν να βρουν μια ευχάριστη και χρήσιμη απασχόληση στη μελέτη των κατοίκων της Αθήνας» (*Travels in Greece*, 138). Στα πλαίσια αυτής της σύγκρισης μεταξύ του ιδανικού και του πραγματικού, οι περισσότεροι συμπεραίνουν ότι το αρχαίο πνεύμα είχε εκφυλιστεί σε πονηρία. Χαρακτηριστικά, οι Νεοέλληνες περιγράφονται από τον Chandler ως «πολυμήχανος, πονηρός, και πανούργος

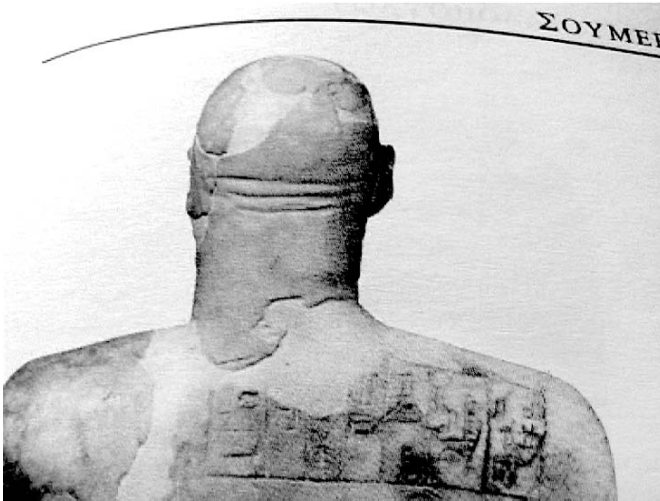
της οι πρώτοι που μελέτησαν την ελληνική κλασική αρχαιότητα στις πραγματικές της διαστάσεις και θεμελίωσαν την επιστήμη της αρχαιολογίας. Η μελέτη αυτή βασιζόταν πλέον στην προσεκτική παρατήρηση, μέτρηση και καταγραφή, μέσα στα πλαίσια της επιστημονολογικής αλλαγής στην Ευρώπη στα μέσα του 18ου αιώνα και τη συνειδητή διαμόρφωση ενός επιστημονικού λόγου. Ταυτόχρονα οι περιηγητές έδειξαν ένα διστακτικό και συχνά επικριτικό ενδιαφέρον για τους σύγχρονους Έλληνες και για την αναγέννηση του ελληνικού έθνους που ξεκινά τον 18ο αιώνα (Koumariανου χχν). Οι περισσότεροι περιηγητές ήταν αρχαιοφιλοι, συλλέκτες ή αρχαιολόγοι, όπως οι Charles Perry, Richard Pococke, Robert Wood, και Richard Chandler, ή ακόμα και αρχιτέκτονες όπως οι James Stuart και Nicholas Revett, των οποίων ο στόχος ήταν να εντοπίσουν και να σχεδιάσουν τα αρχαία μνημεία, με την επιχορήγηση της εταιρείας των Dilettanti.

Πράγματι, το 1750 ο Robert Wood εκπλήρωσε την επιθυμία των Montagu και Pope να διαβάσουν «για την άλωση της Τροίας στη σκιά ενός τρωικού μνημείου». Το δοκίμιο του Wood για την ομηρική ποίηση, με τίτλο *Essay on the Original Genius of Homer*, δεν αποτελεί περιηγητική πραγματεία αλλά «μια φιλολογική και κριτική διατριβή, η επιχειρηματολογία της οποίας βασίζεται στην άμεση εμπειρία της υποτιθέμενης ομηρικής τοποθεσίας» (Constantine, *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*, 66). Ο Wood υπο-

στήριξε ότι η φύση της ιδιοφυΐας του Ομήρου είχε σχέση με τη γη, με το φυσικό κόσμο όπου είχε ζήσει ο ποιητής:

Οι κλιματολογικές και γεωγραφικές συνθήκες, συνήθως άνευ σημασίας, αποκτούν ενδιαφέρον λόγω της σχέσης τους με τους μεγάλους άνδρες και τις μεγάλες πράξεις... Η Ιλιάδα αποκτά νέα ομορφιά στις όχθες του Σκαμάνδρου, και η Οδύσσεια είναι πιο ευχάριστη στις χώρες όπου ταξίδεψε ο Οδυσσεύς και όπου τραγούδησε ο

στην Ανατολή συμπλήρωναν την κλασική τους παιδεία, συνοδευόμενοι βέβαια από το δάσκαλό τους, τον προσωπικό τους αρχαιοδίφη, και τουλάχιστον ένα σχεδιαστή ή ζωγράφο. Παραδείγματος χάριν, ο John Montagu, τέταρτος κόμης του Sandwich, επισκέφτηκε τα ελληνικά νησιά και την Αθήνα το 1738 έχοντας στην υπηρεσία του το Γάλλο ζωγράφο Jean Etienne Liotard, και ο νεαρός Ιρλανδός κόμης του Charlemont ζήτησε από το Richard Dalton το 1749 να

“Όμηρος... Η αλήθεια είναι ότι μόνο ο περιηγητής μπορεί να νοιώσει την ξεχωριστή ευχαρίστηση που του προσφέρουν οι ηρωικοί τόποι αλλά και η φαντασία του εμπνευσμένη από το χώρο, ούτε μπορεί αυτή η ευχαρίστηση να μεταδοθεί με την περιγραφή.

(*The Ruins of Palmyra*, εισαγωγή)⁶

Για να προσεγγίσει καλύτερα τον Όμηρο, ο αναγνώστης θα πρέπει να συναντήσει το τοπίο του, καθώς οι φημισμένες τοποθεσίες έχουν παραμείνει ουσιαστικά αναλλοίωτες: «μόνο όποιος γνωρίζει καλά το πρωτότυπο μπορεί να μπει στο πνεύμα του αντίγραφου. Για να εκτιμήσουμε λοιπόν τον ποιητή, πρέπει να πλησιάσουμε όσο πιο κοντά γίνεται τον τόπο και το χρόνο, το πού και πότε έγραψε» (*Essay*, ix). Αυτή η ταύτιση έργου και τόπου συναντάται και σε πολλά περιηγητικά κείμενα, μέχρι του σημείου να γίνεται αποδεκτό ότι ακόμα και οι «εκφυλισμένοι» σύγχρονοι Έλληνες έχουν το πλεονέκτημα να διαβάζουν τον Όμηρο (τουλάχιστον όσοι μπορούν) «όχι μόνο ως ζωντανή αλλά και ως μητρική γλώσσα», με «την ευαισθησία και λεπτότητα που δεν μπορούν ποτέ να γεννήσουν τα δικά μας βόρεια κλίματα» (Charlemont 124).

Μια δεύτερη κατηγορία περιηγητών αποτελούσαν οι νεαροί Βρετανοί ευγενείς, οι οποίοι με αυτό το παράτολμο ταξίδι

αποτυπώσει για πρώτη φορά λεπτομερώς τα αρχαία ελληνικά μνημεία, και έδειξε έτσι στους Βρετανούς την πρώτη απεικόνιση του Παρθενώνα. Παρόλο που ο Charlemont, όπως και ο Sandwich, έγραψε την ταξιδιωτική του πραγματεία, κατόπιν του ταξιδιού, χρησιμοποιώντας τις πηγές της βιβλιοθήκης του, αποφάσισε να περιγράψει τα ήθη και έθιμα των Νεοελλήνων παρά τα αρχαία μνημεία. Το ενδιαφέρον του εστιάζεται στην απεικόνιση των Ελληνίδων σε κάθε τόπο που επισκέφτηκε, και γι' αυτό περιέγραψε λεπτομερώς την ομορφιά, τις ενδυμασίες και την συμπεριφορά τους (ειδικά προς τους ξένους), περιγραφές που χαρακτηρίζονται από την οριενταλιστική προσέγγιση της Δύσης προς τις γυναίκες της Ανατολής, που είναι ταυτισμένες με έναν έντονο, εξωτικό και απαγορευμένο ερωτισμό.

Χαρακτηριστικά, μόλις ο Charlemont επέστρεψε, έδωσε μια ομιλία στην Ιρλανδική Βασιλική Εταιρεία με θέμα τις γυναίκες της Λέσβου, που σύμφωνα με τα λόγια του «έχουν σφετεριστεί τη συμπεριφορά και τα προνόμια των ανδρών» (20), και το ασυνήθιστο έθιμο του νησιού να κληρονομεί η πρωτότοκη κόρη όλη την οικογενειακή περιουσία. Η αρχαιογνωσία αντικαθιστάται έτσι από την ανθρωπολογία, καθώς ο περιηγητής ορίζει τον εαυτό του ως «κοινωνιολόγο» και όχι ως λόγιό. Ο Charlemont στη μέχρι πρόσφατα ανέκδοτη πραγματεία του, τονίζει ότι «οι λόγιοι περιηγητές έχουν γράψει τόσα για τις ελληνικές αρχαιότητες που θα ήταν πε-

ριπτό και για μένα και για τους αναγνώστες μου να αποπειραθώ να περιγράψω τα θαύματα που είδα» (111).

Και όμως, ο προβληματισμός για την πρωτοτυπία που επικαλείται ο συγγραφέας είναι παραπλανητικός: οι περιηγητές του 18ου αιώνα είδαν την Ελλάδα μέσα από τα μάτια των προκατόχων τους. Λόγιοι και ευγενείς εξόρμησαν στην Ελλάδα για να ολοκληρώσουν την κλασική τους παιδεία (*Bildung*), η οποία δεν αποτελούσε μόνο οικειοποίηση του ελληνικού πολιτισμού, αλλά και σύμφωνα με τον Στάθη Γουργουρή, «μια σαφή και προγραμματική αποικιοκράτηση του ιδεώδους» (124). Παρά το ενδιαφέρον του Charlemont για τα ήθη και έθιμα των Νεοελλήνων, η καταγραφή του ελληνικού ταξιδιού δεν παύει να είναι απόδειξη ευρείας αρχειογνωσίας και πολιτισμικής ισχύος.

Η λογοκλοπή, η μετάφραση, η παράφραση και η ρευστότητα που διακρίνουν την ταξιδιωτική λογοτεχνία για την Ελλάδα, αποδεικνύουν ότι οι περισσότεροι ταξιδιώτες όταν αντίκρισαν για πρώτη φορά την Ελλάδα προτίμησαν να «μιλήσουν με την φωνή προηγούμενων περιηγητών», μέσω αποσπασμάτων και χωρίων άλλων συγγραφέων (Constantine, «The Question of Authenticity», 21). Αναφερόμενος στη διακειμενικότητα των περιηγητικών κειμένων, ο Edward Said υποστηρίζει στο βιβλίο του *Οριενταλισμός*, ότι οι περιηγητές ενός τόπου περιγράφουν μόνο προηγούμενες απεικονίσεις του, ενώ η καθεαυτή πραγματικότητα του τόπου γίνεται ασήμαντη. Το γεγονός ότι ένα από τα πιο δημοφιλή ταξιδιωτικά βιβλία της εποχής στη Βρετανία (πέντε εκδόσεις από το 1744 ως το 1798), το οποίο συμπεριλάμβανε την περιήγηση της Ελλάδας, ήταν ενός πλασματικού περιηγητή, του λεγόμενου Charles Thompson, Esquire, υποδηλώνει ότι η διάκριση μεταξύ πραγματικών και ψευδο-περιηγητών δεν έχει τελικά μεγάλη σημασία.⁷ Το βιβλίο του «Thompson», μια συρραφή παραφράσεων και αποσπασμάτων από άλλους συγγραφείς, όχι μόνο απεικονίζει όλες τις στερεότυπες ιδέες της εποχής για την Ελλάδα και τους Έλληνες, αλλά αποδεικνύει ακόμα ότι ήταν ένας τόπος που ενδιέφερε πολύ το αναγνωστικό κοινό του 18ου αιώνα.⁸ Η πλασματική αυτή περιήγηση αποκαλύπτει ακόμη ότι το ελληνικό (και όχι μόνο) ταξίδι μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από τα κείμενα, ότι η Ελλάδα έχει ήδη μετατραπεί σ' ένα αγαθό που μπορεί να παραχθεί αλλά και να καταναλωθεί από τη Δύση.

Η ταξιδιωτική λογοτεχνία για την Ελλάδα του 18ου αιώνα παραπέμπει όχι μόνο σε αρχαίους (όπως ο Πausanias και ο Strabon) αλλά κυρίως σε σύγχρονους περιηγητές με σκοπό να επικυρώσει ή να διορθώσει τις εντυπώσεις τους. Οι συνεχείς αναφορές του Chandler στους προηγούμενους περιηγητές, οι σχολαστικές του υποσημειώσεις και διορθώσεις, φέρνουν στο μυαλό τον ορισμό του Said για την Ανατολή ως λογοτεχνικό παρά ως γεωγραφικό τόπο (215). Η κατοχή ενός συγκεκριμένου λόγου που έχει στόχο την αντικειμενική αλήθεια ταυτίζει τον περιηγητή με τον φυσικό επιστήμονα, σε μια εποχή που η «φυσική ιστορία εμφανίζεται ως η βάση και δομή της γνώσης» (Pratt 9). Καθώς οι εντυπώσεις των περιηγητών αφορούσαν τον συσχετισμό τοπίου και κειμένου

(δηλαδή αρχαίου ονόματος, μύθου και ιστορίας), η περιήγηση της Ελλάδας μετατρέπεται σε μια διαδικασία μετάφρασης, σε αφομοίωση του χώρου από το χρόνο του ταξιδιώτη (Constantine «The Question of Authenticity», 11).

Παρά την επιστημονική προετοιμασία των ταξιδιωτών, η συνάντηση με το παρόν της Ελλάδας τους έφερε αναστάτωση, γιατί το παρελθόν εμφανίστηκε ξαφνικά μπροστά τους κατακερματισμένο και αποσπασματικό. Αντικρίζοντας την Ακρόπολη, ο επισκέπτης αρχικά εκπλήσσεται που είναι αληθινή και όχι μυθική. Την έκπληξη όμως διαδέχεται η απόρριψη για τον ίδιο ακριβώς λόγο: γιατί η Ακρόπολη «πραγματώνει το ιδεώδες, εκθέτει το ιδεώδες σαν αυταπάτη» (Γουργουρή 128). Τελικά οι αρχαιολάτρες συνειδητοποίησαν ότι παρόλο που ήταν εφικτό να εντοπίσουν και να τεκμηριώσουν το ελληνικό ιδεώδες, το ίδιο το ιδεώδες θα παρέμενε για πάντα ανέφικτο (Constantine, *Early Greek Travellers* 4). Σύμφωνα με τον πρωτοπόρο αρχαιολόγο (και φυσιοδίφη) George Wheeler που ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1882, η προσδοκία της επίσκεψης στην Αθήνα σύντομα μετατρέπεται σε απογοήτευση:

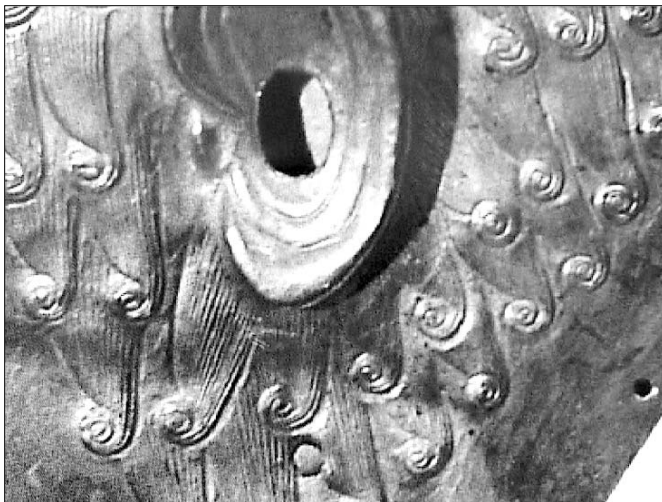
Το αρχαίο μεγαλείο της Αθήνας έχει πια χαθεί. Η Αθήνα απομένει μόνο ως αφήγηση στον Pausanias, και σε μερικούς άλλους αρχαίους συγγραφείς, καθώς ο χρόνος και η μοίρα έχουν λεηλατήσει την ουσιαστική της υπόσταση (345).

Ο περιηγητής έχει όμως συνείδηση του ρόλου του στην ανακάλυψη και αναπαραγωγή της Αθήνας μέσα από το βλέμμα και τη γραφή του. Η λογοτεχνική επανάκτηση της Αθήνας, και ειδικά της Ακρόπολης, θέτει «διακρίσεις μεταξύ του τότε και του τώρα, του εδώ και του εκεί ...[που] επαληθεύουν τους δεσμούς μεταξύ Ευρώπης και ιερών καταβολών του πολιτισμού της» και τελικά υποστηρίζουν τη δυτικοευρωπαϊκή κηδεμονία των κειμηλίων της (Λεοντή 120). Ο Richard Chandler, τον οποίο έστειλε στην Ελλάδα η εταιρεία των Dilettanti το διάστημα 1764-66, υπογραμμίζει το ρόλο των περιηγητών στην επαναφορά της Αθήνας στη συνείδηση της Δύσης: «Η Αθήνα είχε τόσο πολύ λησμονηθεί που μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα όλοι πίστευαν ότι η πόλη είχε εντελώς καταστραφεί, και ότι δεν υπήρχε πια, εκτός από λίγες καλύβες φτωχών ψαράδων» (*Travels in Greece* 23). Η μεγαλοπρέπεια που περιέγραψε ο Pausanias «αυτό το συμπόσιο των αισθήσεων έχει εξαφανιστεί εδώ και πολύ καιρό, και σήμερα δεν απομένει παρά η αφήγηση μιας οπτασίας. Ο θεατής βλέπει προβληματισμένος τα αρχαία μάρμαρα ανάκατα σε παλιοκαλύβες με επίπεδη οροφή, πεταμένα μες τα απορρίμματα. Θλιβερά απομεινάρια ενός λαμπρότερου λαού» (37).

Ο Chandler ακόμη προβλέπει ότι ο Παρθενώνας «κατά πάσα πιθανότητα θα χαθεί, πριν της ώρας του, εξ αιτίας της αδαούς καταφρόνησης και της κτηνώδους βίας» (50), μια βέβαια παρατήρηση που δεν τον εμποδίζει από το να αγοράσει όσο πιο πολλά αρχαία μπορεί, ακόμα και κομμάτια από την πεσμένη ζωφόρο. Φαίνεται ότι η αποστολή του στην Ελλάδα δεν ήταν μόνο η αντιγραφή επιγραφών αλλά

και η συλλογή αρχαιοτήτων για τους Dilettanti, για να διασώσει όπως έλεγε τα αρχαία «από τη βαρβαρότητα» τοποθετώντας τα «στην ασφαλή φύλαξη κάποιου ιδιωτικού μουσείου, ή ... κάποιου δημόσιου χώρου εκθέσεων» (*Travels in Asia Minor* 36-37). Η θλίψη των περιηγητών για τη φθορά των αρχαιοτήτων κρύβει αρκετή υποκρισία όπως φαίνεται από τα λόγια της λαίδης Elizabeth Craven, της οποίας οι ταξιδιωτικές επιστολές δημοσιεύτηκαν το 1789: «Όλοι όσοι

άγαλμα, συνήθως σε αρκετά καλή κατάσταση, αν και σπασμένο... Άλλα τα κλέβουμε, άλλα τα αγοράζουμε και στολίζουμε με αυτά την αυλή μας. Έγινα επίσης μεγάλος συλλέκτης νομισμάτων, και η συλλογή μου αυξάνεται πολύ γρήγορα... Έχω σκοπό να τα κρατήσω για να διασκεδάζω τον Sir Dilberry στις επισκέψεις του, καθώς θα μας προσφέρουν μια ευχάριστη απασχόληση για μισή ώρα πριν από το δείπνο. (179)

σέβονται τα ομορφότερα μνημεία της γλυπτικής εύχονται να μην καταστραφούν ολοσχερώς εξαιτίας της άγνοιας των μωαμεθανών. Σήμερα τα αρχαία που θα μπορούσαν να στολίζουν τη βιτρίνα ενός φιλότεχνου καίγονται καθημερινά από τους Τούρκους για να φτιάξουν ασβέστη» (206). Κατά την επίσκεψή της στην Ακρόπολη η Craven εξοργίστηκε που οι Τούρκοι δεν την άφησαν να πάρει μερικά σπασμένα κομμάτια του Παρθενώνα, παρά τη μεσολάβηση του γάλλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη (de Choiseul), που ήταν ο ίδιος μεγάλος συλλέκτης αρχαιοτήτων. Παρότι θα ήταν αφελές να κρίνει κανείς τους περιηγητές του 18ου αιώνα με τη σημερινή αντίληψη και ευαισθησία περί αρχαιοκαπηλίας, στα κείμενά τους τονίζεται η σχέση αρχαιολατρίας και αρχαιοσυλίας, όχι μόνο με τη μορφή φροντίδας και αγωνίας για τη διάσωση των αρχαιοτήτων, αλλά και με την αποικιοκρατική άποψη ότι η κλασική αρχαιότητα τους ανήκει (και τους αξίζει) δικαιωματικά. Και αφού οι αρχαιολόγοι σαν το Chandler αντιπροσώπευαν την αντίληψη ότι «ο πολιτισμός είχε εγκαταλείψει την Ελλάδα για να βρει νέα στέγη στην Ευρώπη» (Augustinos 81), η αρπακτική διάθεση που εκφράζει η επιστολή ενός νεαρού ευγενούς (Moritt) από το 1794 είναι αναμενόμενη:

Είναι πολύ ευχάριστο να περπατάς στους δρόμους της Αθήνας. Πάνω από κάθε πόρτα υπάρχει ένα αρχαίο

Παρότι η αρχαία Ελλάδα αντιπροσώπευε την κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού, οι περιηγητές του 18ου αιώνα δεν αντιμετώπισαν τη σύγχρονη Ελλάδα ως τμήμα της Ευρώπης. Η Ελλάδα ανήκε πολιτικά στην Οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και διαχωριζόταν απ' αυτή λόγω της γλώσσας, της θρησκείας και κυρίως της κληρονομιάς της. Η Ελλάδα εν τέλει και ήταν και δεν ήταν μέρος της Ανατολής. Ενώ, όπως υποστηρίζει ο Said, η αρχαία Ελλάδα διαχωρίζει τη Δύση από την Ανατολή (74-75), ο τόπος και οι άνθρωποι που συνάντησαν οι περιηγητές συγχέουν και αμφισβητούν αυτό το διαχωρισμό. Όπως υποστηρίζει ο Michael Herzfeld, η «ευρωκεντρική» ιδεολογία αφενός αναγνώρισε τους σύγχρονους Έλληνες ως απογόνους των αρχαίων, αφετέρου δεν τους αποδέχτηκε ποτέ ως Ευρωπαίους, ως δυτικούς. Εφόσον η Ευρώπη αναζήτησε τα κριτήρια της ελληνικότητας έξω από την Ελλάδα, οι υπόδουλοι Έλληνες βρέθηκαν μεταξύ των «ημι-πολιτισμένων», των λαών με αρχαίο πολιτισμό αλλά σε κατάσταση υπανάπτυξης (Herzfeld 124, 137), μετέωροι μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος. Έτσι η ελληνικότητα μπόρεσε τελικά να ταυτιστεί με την αγγλικότητα και η Βρετανία να γίνει «η Ελλάδα της νέας εποχής» (Charlemont 134).

Στα ταξιδιωτικά κείμενα η Ελλάδα του 18ου αιώνα εμφανίζεται ως γνωστή και ως άγνωστη, σαν την ίδια της τη γλώσσα, που ηχούσε παράξενη αλλά και οικεία στα αυτιά

των περιηγητών, μια εκφυλισμένη, όπως τη θεώρησαν, μορφή της γλώσσας του Ομήρου. Ο Chandler παρατηρεί ότι οι Έλληνες αποκαλούν «τη γλώσσα και το έθνος τους Ρωμαίικα («Roman»). Έχει μεγάλη ομοιότητα με την αρχαία γλώσσα, την οποία αποκαλούν ελληνική» («Hellenic»), συνεχίζει ο Chandler, αλλά η γραμματική και το συντακτικό είναι εκφυλισμένα. Μιλούν γρήγορα και κόβουν πολλές από τις λέξεις τους, που είναι ακόμα περισσότερο διεφθαρμένες από την ανορθογραφία» (*Travels in Greece*, 136). Αντίθετα με τους περιηγητές της εποχής του Ρομαντισμού, που προσπάθησαν να γεφυρώσουν το παρελθόν και το παρόν με το όραμα της απελευθερωμένης Ελλάδας, οι Βρετανοί του 18ου αιώνα ενδιαφέρθηκαν περισσότερο για τη μελέτη των ερειπίων, για τα μνημεία ως αντικείμενα που μπορούν να μετρηθούν, να σχεδιαστούν, ακόμα και να κλαπούν, μια πρακτική που ξεκινά με τους Γάλλους έναν αιώνα νωρίτερα και κορυφώνεται με το λόρδο Έλγκιν στις αρχές του 19ου αιώνα. Η αρχαιουσία αποδεικνύει τη σύνθετη προσπάθεια αποικιοκράτησης του παρελθόντος και απόρριψης του παρόντος, όπως φαίνεται ενδεικτικά από τα λόγια του Charles Perry το 1743:

Γενικά η χώρα φαίνεται τόσο ορεινή και έρημη και ακατάλληλη για καλλιέργεια, που ο επισκέπτης εκπλήσσεται με τη σκέψη της παλιάς της δύναμης, εξουσίας και μεγαλείου... Είναι μια έρημος χωρίς πολιτισμό και χωρίς ανθρώπους. Γι' αυτό συμπεραίνουμε, ότι δεν έχει μεγάλη αξία για όποιον την έχει στα χέρια του και στην κατοχή του. (511)

Η κατοχή όμως του παρελθόντος σίγουρα είχε μεγάλη αξία. Οι Βρετανοί περιηγητές του 18ου αιώνα συνάντησαν το παρόν της Ελλάδας μόνο και μόνο για να πλησιάσουν το παρελθόν της. Ελάχιστοι μελέτησαν το παρελθόν για να πλησιάσουν το πολύπλοκο και διφορούμενο παρόν της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παρότι αρκετά βιβλία εξετάζουν το φαινόμενο του περιηγητισμού στην Ελλάδα, ελάχιστα ασχολούνται με τα ίδια τα κείμενα των περιηγητών, ακολουθώντας μια σύγχρονη θεωρητική προσέγγιση. Το έργο της Olga Augustinos *French Odysseys: Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era* συνδέει επιτυχώς την αναζήτηση της αρχαιότητας, αλλά και την αντιπαράθεση αρχαίας και νέας Ελλάδας με τον Οριενταλισμό, και στηρίζεται στην θεωρία των Foucault, Said, Greenblatt, και άλλων, για να αναπτύξει τη σχέση περιήγησης, λόγου και ισχύος. Άλλες μελέτες που περιλαμβάνουν μια θεωρητική προσέγγιση του περιηγητισμού στην Ελλάδα, χωρίς να είναι όμως αυτό το κεντρικό τους θέμα, είναι τα έργα *Topographies of Hellenism* της Άρτεμις Λεοντή, κεφάλαιο 2, και *Dream Nation: Enlightenment, Colonization, and the Institution of Modern Greece* του Στάθη Γουργουρή, κεφάλαιο 4. Με τον περιηγητισμό στην Ελλάδα του 18ου αιώνα έχουν ασχοληθεί οι David Constantine, Robert Eisner, Κυριάκος Σιμόπουλος, Terence Spencer, Richard Stoneman, και Φανή-Μαρία Τσιγκάκου.

2. Οι μεταφράσεις των αποσπασμάτων από την αγγλική βιβλιογραφία είναι δικές μου, με εξαίρεση τον *Οριενταλισμό* του Edward Said και τις *Τοπογραφίες ελληνισμού* της Λεοντή που κυκλοφορούν σε ελληνική μετάφραση.
3. Οι επιστολές της Montagu που αναφέρονται στο ταξίδι της στην Οθωμανική αυτοκρατορία, και ειδικά στις γυναίκες που είδε εκεί, έχουν απασχολήσει πολλούς κριτικούς τα τελευταία χρόνια, όπως τους Elizabeth A. Bohls, *Women Travel Writers and the Language of Aesthetics, 1716-1818* (23-45), Jill Campbell, «Lady Mary Wortley Montagu and the Historical Machinery of Female Identity», Joseph Lew, «Lady Mary's Portable Seraglio», Lisa Lowe, *Critical Terrains: French and British Orientalisms* (45-52), Billie Melman, *Women's Orients: English Women and the Middle East 1718-1918* (77-85), Meyda Yegenoglu, *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism* (68-94). Οι Melman, Lew, και Lowe υποστηρίζουν ότι η ταύτιση της Montagu με τις Τουρκάλες υπονομεύει όχι μόνο την ανδροκρατική θεώρηση της Ανατολής αλλά και τη μονολιθική έννοια του Οριενταλισμού (όπως τον όρισε ο Said), ενώ η Bohls προσθέτει ότι η περιγραφή από την επίσκεψή της στα λουτρά «μετατρέπει τη γλώσσα της αισθητικής σε ρητορικό όπλο εναντίον των στερεοτύπων του Οριενταλισμού» (24). Αντιθέτως, οι Campbell και Yegenoglu ισχυρίζονται ότι η Montagu ως δυτικός παρατηρητής και διερχόμενη του γυναικείου σώματος κατέχει θέση ισχύος έναντι των γυναικών της Ανατολής, καθώς το βλέμμα της μετατρέπεται σε ανδρικό.
4. Όπως αναφέρει ο ανθρωπολόγος Johannes Fabian, οι δυτικοί περιηγητές δεν δέχονται ότι οι διαφορετικοί πολιτισμοί συνυπάρχουν στο ίδιο ιστορικό παρόν. Αντίθετα φαντάζονται ότι οι ξένοι πολιτισμοί με τους οποίους έρχονται σε επαφή κατοικούν στο μακρινό παρελθόν της ιστορίας ή προϊστορίας του δικού τους.
5. Ο Γάλλος Jacob Spon και ο Βρετανός George Wheeler ταξίδεψαν μαζί στην Ελλάδα το 1675 και ήταν οι πρώτοι που έφθασαν με σκοπό να αναγνωρίσουν και να περιγράψουν τα αρχαία της μνημεία. Οι πραγματείες του Spon *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant* (1678) και του Wheeler, *Journey into Greece* (1682), η οποία βασίζεται πολύ πάνω στο έργο του Spon, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τους περιηγητές του 18ου αιώνα και θεωρήθηκαν οι πρώτες αξιόπιστες σύγχρονες πηγές για την Ελλάδα.
6. Τα δύο βιβλία του Wood, *The Ruins of Palmyra* και *The Ruins of Balbec*, δημοσιεύτηκαν σύντομα μετά από την επιστροφή του, το 1753 και 1757 αντίστοιχα. Όμως η εργασία του για τον Όμηρο, *An Essay on the Original Genius of Homer*, δεν δημοσιεύτηκε ολόκληρη μέχρι το 1775, τέσσερα χρόνια μετά τον θάνατό του. Μια προγενέστερη, ατελής έκδοση του 1769 κυκλοφόρησε όμως στη Γερμανία, και έτσι η άποψη του συγγραφέα ότι ο Όμηρος είναι προϊόν ενός συγκεκριμένου χρόνου και τόπου επηρέασε τους Γερμανούς λογίους και ποιητές του 18ου αιώνα. Βλ. Constantine, *Early Greek Travellers...* κεφάλαιο 3.
7. Αναφέρομαι στο διαχωρισμό που κάνει ο Percy Adams στο βιβλίο του για την ταξιδιωτική λογοτεχνία, *Travelers and Travel Liars: 1660-1800*.
8. Οι Spencer και Constantine υποθέτουν ότι ο Thompson ήταν ο εκμισθωμένος γραφιάς κάποιου βιβλιοπώλη. Παρόλο που για το Spencer το έργο του Thompson παρουσιάζει ελάχιστο ενδιαφέρον ως προϊόν λογοκλοπής, και πρέπει να κρίνεται με περιφρόνηση (153), για τον Constantine η περίπτωση Thompson σηματοδοτεί το αυξανόμενο ενδιαφέρον της Βρετανίας για την Ελλάδα, με τον ίδιο τρόπο που η ψευδής, αλλά δημοφιλής, μαρτυρία του De Guillet για την Αθήνα (*Athènes ancienne et*

nouvelle) που δημοσιεύτηκε στη Γαλλία το 1675 φανέρωσε την περιέργεια του κοινού για την «ανακάλυψη» της Ελλάδας και των αρχαιοτήτων της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Chandler, Richard. *Travels in Asia Minor*. Dublin: R. Marchbank, 1775.

—. *Travels in Greece*. Oxford: Clarendon Press, 1776.

Charlemont, Lord (James Caulfield). *The Travels of Lord Charlemont in Greece and Turkey, 1749*. Edited by W. B. Stanford and E. J. Finopoulos. London: Trinitograph for the A.G. Leventis Foundation, 1984.

Craven, Lady Elizabeth. *A Journey Through the Crimea to Constantinople*. London: G. G. J. & J. Robinson, 1789.

Montagu, Lady Mary Wortley. *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*. Edited by Robert Halsband. 2 vols. Oxford: Oxford University Press, 1965-67.

Morritt, J.B.S. *A Grand Tour*. Edited by G. E. Marinden, 1914. Reprint. London: Century, 1985.

Perry, Charles. *A View of the Levant...* London: T. Woodward, 1743.

Pococke, Richard. *A Description of the East and Some Other Countries*. 2 vols. London: W. Bowyer, 1743-45.

Pope, Alexander. *The Works of Alexander Pope*. New ed. Edited by Whitwell Elwin. 10 vols. London: John Murray, 1871-89.

Sandwich, The Earl of (John Montagu). *A Voyage Performed by the Late Earl of Sandwich Round the Mediterranean in the Years 1738 and 1739*. London: T. Cadell Jun. and W. Davies, 1799.

Stuart, James, and Nicolas, Revett. *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated*. 3 vols. 1762, 1787, 1794.

Thompson, Charles. *The Travels of the Late Charles Thompson, Esq.*, 3 vols. London: Micklewright, 1752.

Wheler, George. *A Journey into Greece in the Company of Dr. Spon of Lyons*. London: Cademan, Kettlewell, and Churchill, 1682.

Wood, Robert. *An Essay on the Original Genius and Writings of Homer...* 1775. Reprint. New York: Garland, 1971.

B. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Augustinos, Olga. *French Odysseys: Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994.

Bohls, Elizabeth A. *Women Travel Writers and the Language of Aesthetics, 1716-1818*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Campbell, Jill. «Lady Mary Wortley Montagu and the Historical

Machinery of Female Identity.» *History, Gender and Eighteenth-Century Literature*. Ed. Beth Fowkes Tobin. Athens and London: The University of Georgia Press, 1994.

Constantine, David. "The Question of Authenticity in Some Early Accounts of Greece," in *Rediscovering Hellenism: The Hellenic Inheritance and the English Imagination*. Ed. Graeme Clark. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

—. *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Eisner, Robert. *Travelers to an Antique Land: The History and Literature of Travel to Greece*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991.

Fabian, Johannes. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Objects*. New York: Columbia University Press, 1983.

Gourgouris, Stathis. *Dream Nation: Enlightenment, Colonization, and the Institution of Modern Greece*. Stanford: Stanford University Press, 1996.

Herzfeld, Michael. *Anthropology through the Looking Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Λεοντή Αρτεμης. *Τοπογραφίες ελλητισμού: Χαρτογραφώντας την πατρίδα [Topographies of Hellenism]* (1995). Μπφρ. Παναγιώτης Στογιάννος. Αθήνα: Scripta, 1998.

Lew, Joseph W. «Lady Mary's Portable Seraglio.» *Eighteenth-Century Studies* 24 (1991): 432-50.

Lowe, Lisa. *Critical Terrains: French and British Orientalisms*. Ithaca: Cornell University Press, 1991.

Koumariou, Catherine. Intr. *British Travellers in Greece 1750-1820*. Exhibition Catalogue. London: Foundation for Hellenic Culture, 1995.

Melman, Billie. *Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718-1918*. 1992. 2d ed. London: Macmillan, 1995.

Pratt, Mary Louise. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge, 1992.

Said, Edward. *Οριενταλισμός. [Orientalism]* (1978). Μπφρ. Φώτης Τερζάκης. Αθήνα: Νεφέλη, 1996.

Σιμόπουλος, Κυριάκος. *Οι ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*. Τόμος Β'. Αθήνα, 1981.

Spencer, Terence. *Fair Greece, Sad Relic: Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*. 1954. Reprint. New York: Octagon, 1973.

Stoneman, Richard. *Land of Lost Gods: The Search for Classical Greece*. London: Hutchinson, 1987.

Τσιγκάκου, Φανή-Μαρία. *Ανακαλύπτοντας την Ελλάδα: Ζωγράφοι και περιηγητές του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Εκδοτική, 1981.

Yegenoglu, Meyda. *Colonial Fantasies: Towards a feminist Reading of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.